

МЕТОДОЛОГІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ КАТЕГОРІЙНОЇ МАТРИЦІ СУЧАСНОЇ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ТЕОРІЇ*

Анатолій В. ФУРМАН

доктор психологічних наук, професор,
академік АН вищої школи України,
завідувач кафедри соціальної роботи,
директор НДІ методології та економіки вищої освіти
Національного економічного університету,
головний редактор журналу "Психологія і суспільство"
(м. Тернопіль)
Copyright © 2011

Віталій БІСКУП

викладач кафедри соціальної роботи,
Національного економічного університету
(м. Тернопіль)
Copyright © 2011

В контексті конструктивного огляду категорійних моделей і схем сучасної соціології теоретико-методологічному переосмисленню підлягає категорійний лад соціологічної теорії, що організований у вигляді матриці. Остання створена за канонами вітакультурного підходу в соціогуманітарній науці та за принципами авторського досвіду професійного методологування у різних сферах суспільного виробництва. Це означає, що соціальна реальність рефлектується з допомогою філософських категорій "загальне – особливе – одиничне – конкретне – універсальне" у двох системах координат, тобто бінарно за рівнями організації соціологічного знання, а саме за обсягом (мікро-, мезо-, макро- і глобальної соціології) і за упередженням (теоретична, методологічна, прикладна, емпірична соціологія). У такий спосіб не лише вперше створюється категорійна матриця сучасної соціологічної теорії, а й методологічне обґрунтування одержують логіко-змістові процедури її творення-конструювання.

* Дослідження здійснене у рамках науково-дослідницької теми "Соціогуманітарна мислєдїяльність як методологічна основа соціальної роботи" кафедри соціальної роботи ТНЕУ, затвердженої УкрНПІ на 2009–13 роки (держреєстраційний номер 0109U000042)

Дискусія про методологічну непорядкованість категорій і понять, яка нині панує навколо сучасної соціологічної теорії, була і залишається провідною темою міркувань як класиків самої соціології, так і сучасних науковців, які продовжують працювати на ниві розвою світової та вітчизняної соціологічної думки. Скажімо, знаний американський соціолог Дж. Тьорнер, аналізуючи стан сучасної соціологічної теорії, справедливо зауважує, що існують теорії, які претендують на роль всезагальних (inclusive), а їх претензії часто є надмірними, особливо у тих випадках, коли теоретики стверджують, що саме їх науковий підхід здатний пояснити всю об'єктивну реальність і є єдиною прийнятною теоретичною конструкцією. Так, "... у переліку тільки декількох з цих перспектив, – як стверджує вчений, – знаходимо: традиційний функціоналізм і неофункціоналізм, різноманітні форми символічного інтераціоналізму, рольову теорію, драматургію, бігевіористські, утилітаристські і структуральні версії теорії обміну, різноманітні структуралістські теорії, включаючи синтез мереж, математичні моделі, макроструктуралізм, мікроструктуралізм і теорію систем, а також такі типи структуралістського аналізу, як теорія структурування і структуралістський менталізм, різні типи феноменології та етно-методології". Окрім безмежної кількості теоретичних підходів до пояснення суті соціальної реальності, "прихильники різноманітних соціологічних орієнтацій часто дивляться один на одного з підозрою, якщо не із сарказмом. Більше того, соціологи, які практикують у межах одних і тих самих орієнтацій, часто вдаються до образ і піддають критичному розгляду діяльність своїх колег" [8, с. 103].

За таких обставин, вочевидь, **важливим завданням** залишається конструювання такого *категорійного апарату соціологічної науки*, який був би життєздатним та дієвим в описі всіх аспектів соціального життя, поєднуював у собі різні рівні організації соціологічного знання, причому як за обсягом, так і за упредметненням.

Узгодження категорійного апарату соціологічної науки лежить у площині *соціологічного метатеоретизування* та розвитку *метасоціології*. За визначенням Г.В. Осипова [3, с. 73] метасоціологія – це аналіз існуючих епістемологічних та методологічних структур соціології загалом, так само як і її різних компонентів – концепцій, теорій, моделей, методів тощо. Відмінність метасоціології від соціології полягає у тому, що об'єктом соціології є соціальна реальність, а об'єктом метасоціології – сама соціологія. Американський соціолог Дж. Рітцер [5, с. 38] визначає метатеоретизування як систематичне вивчення структур, які знаходяться в основі соціологічної теорії. Вчений виокремлює три типи такого метатеоретизування: а) як прелюдія до розвитку соціологічної теорії (Мпр), б) як досягнення більш глибокого розуміння соціологічної теорії (Мп), в) як створення об'єднуючого теоретичного напрямку (Мо). Очевидно, що конструювання взаємоузгодженої, структурно та функціонально вираженої категорійної матриці сучасної соціології пронизує всі зазначені рівні метатеоретизування, оскільки задає згармонізо-

ваний логіко-змістовий формат у використанні та розумінні понять, що є засадничими для розуміння об'єкта і предмета соціології.

Головне, щоб категорійна матриця поєднувала у собі такі категорії, які б уможливили аналіз соціальної дійсності у всій її багатоаспектності, багаторівневості та поліконтекстуальності. Спроба створити своєрідний “путівник” є складною, а інколи і невдячною, справою, оскільки кожен науковець, який прийняв своїм завданням описати світ, витворений чи витканий із мережі соціальних взаємодій, матиме свій набір категорій, одні з яких вважатимуться базовими, вихідними, інші – другорядними, похідними. Інша проблема полягає у тому, що, використовуючи одні й ті ж категорії, різні дослідники матимуть різноспрямовані думки стосовно того, яке смислове наповнення вони в неї будуть вкладати. Так, скажімо, інтерес до “соціальності” відображається у багатоманітні її тлумачень і стимулює представників найрізноманітніших галузей знань звертатися до аналізу даної категорії [4].

Російський учений Г.П. Орлов зауважує, що концептуальний апарат з базовою системою категорій соціології мав би виконувати принаймні дві функції: 1) сприяти пізнанню суспільства як цілісної системи (макро- та мікро-, загального й особливого, об'єктивного і суб'єктивного, соціального та індивідуального), 2) розробляти інтернаціональну соціологічну мову глобального наукового дискурсу та професійного спілкування. Це передбачає нелегку процедуру зведення понять і категорій до досить чіткої сукупності термінів. Причому самі категорії – це ще не система суджень (визначень, дефініцій), а лише знаки-символи, головню з латинськими коренями, які вимагають конвенціонально прийнятого інваріантного змісту [2].

Вочевидь спроба певним чином згрупувати, взаємоузгодити між собою різноманітні категорії не є принципово новою. Так, у підручнику “Соціологія” за редакцією В.Г. Городяненка виокремлюються такі групи категорій [7, с. 19]: а) ті, що пояснюють *статусу суспільства*, його структуру з виокремленням її основних підсистем та сегментів (“соціальна спільність”, “соціалізація”, “особистість”, “соціальна група”, “соціальна верства”, “соціальна стратифікація”, “соціальний контроль”, “соціальна поведінка” та ін.); б) ті, що характеризують *динаміку суспільства*, його основні зміни (причини, характер, етапи тощо) і вказують, як змінюється соціальний об'єкт, якими є особливості його розвитку (“соціальний розвиток”, “соціальний прогрес”, “соціальна трансформація”, “соціальний рух”, “соціальна мобільність” та ін.). Водночас більш поширеним, на думку авторів підручника, є підхід, за яким виділяють три групи категорій: 1) загальнонаукові категорії у соціологічному заломленні (“суспільство”, “соціальна система”, “соціальний розвиток” тощо); 2) безпосередні соціологічні категорії (“соціальний статус”, “стратифікація”, “соціальний інститут”, “соціальна мобільність” тощо); 3) категорії дисциплін, суміжних із соціологією (“особистість”, “сім'я”, “соціологія політики”, “соціологія економічного життя” тощо).

Білоруським соціологом Г.В. Давидюком категорії соціології розмежовано на два класи – *методологічні* та *процедурні*, що закономірно утворюють

їх дві групи. Зокрема, до методологічних належать [1, с. 82] категорії, що характеризують: а) соціальні спільності (“соціальна спільність”, “соціальна група”, “соціальний клас”, “соціальна верства”), б) соціальні зв’язки (“соціальні дії”, “соціальні відносини”, “соціальний контроль”, “соціальні інститути”), в) соціальні процеси (“соціальні переміщення”, “соціальна активність”, “змагання”), г) соціальний розвиток (“соціальні зміни”, “зростання”, “розвиток”, “деградація”, “рух”). Водночас до класу процедурних категорій віднесені ті, які вживаються тільки при здійсненні польових робіт (“техніка дослідження”, “методика дослідження”, “емпірична інтерпретація понять”, “соціологічне інтерв’ю”, “анкетування”, “опитування”, “інтерв’ювання” тощо).

Г.П. Орлов диференціює соціологічні категорії на три блоки. Перший охоплює власне соціологічні, родові категорії, що утворюють логіко-методологічну і теоретичну основи соціології (“соціальне”, “соціетальне”, “соціум”, “соціальна структура”, “соціосистема”, “відтворення”, “взаємодія”, “спільнота”, “клас”, “стратифікація”, “мобільність”, “ідеальний тип”, “соціальна ідентифікація” тощо), другий – сукупність категорій, понять і термінів, які є міжпредметними, запозиченими соціологією з інших наук, і які лише в контексті соціологічного аналізу можуть входити до категорійного апарату соціології (наприклад, “держава”, “управління”, “девіація”, “злочинність”), третій – загальнонаукові поняття, що відображають в основному теоретико-методологічні та епістемологічні аспекти соціологічного знання, щонайперше загальні методологічні категорії, принципи пізнання, спеціальні концепти-поняття, властиві концепціям “середнього рівня”, і конкретно-соціологічні, що стосуються безпосередньо емпіричного дослідження (“об’єкт”, “предмет”, “структура”, “функції”, “репрезентативність”, “верифікація” та ін.) [2, с. 111–112].

Вищевикладене створює ілюзію достатньо ґрунтового наукового осмислення проблеми *виокремлення ключових категорій соціології* та зведення їх у ту чи іншу систему чи принаймні настановність. Проте, зважаючи на критеріальний різнобіч систематизаційних схем категорійного облаштування сучасної теоретичної соціології, очевидно, що ця проблема далека від прийняттого розв’язання, адже групування та класифікація категорійних понять здійснюється або умовлядно, тобто суто засобами теоретизування, або з позицій здорового глузду, себто шляхом активізації досвідного потенціалу конкретного дослідника в розумінневому осягненні процесів, явищ, станів і тенденцій зміни соціальної реальності, котрі отримують те чи інше понятійне визначення.

Отож, щоб навести категорійний лад у сучасній соціологічній теорії *потрібно насамперед віднайти адекватний методологічний підхід, використати його принципи і мислехеми як інструмент рефлексивного методологування*, що уможливив би логіко-системне поєднання між собою категорій соціології, відмінних за обсягом, змістом, значення і, відповідно, смисловим наповненням. Із зазначеними проблемними завданнями, як показує десятирічна практика різнопредметненого метатеоретизування одного із авторів, успішно справляється *вітакультурний підхід*, що реалі-

зується у контексті професійного методологування [див. 9]. Зокрема, ще у 2001 році, на основі низки мислесхем психокультурного спрямування, що втілюють вимоги *принципу кватерності* у соціогуманітарній науці (К.Г. Юнг), уперше була створена категорійна матриця українського менталітету у сфері національної культури [див. 10, с. 35]. Згодом, у 2006 році, технологія створення категорійної матриці знайшла обґрунтування в лоні *типологічного підходу* як точного, досконалого і водночас складного інструменту рефлексивного методологування у гармонійному взаємодоповненні його категорій, принципів, параметрів, засобів, процедур, що збагачують вітакультурну методологію [9, с. 108–133; 11].

Результатом полівідрефлексованого застосування вищевказаних методологічних інваріантів здійснення науково-дослідної діяльності до царини сучасної соціологічної теорії і стала новостворена категорійна матриця (див. *рис.*). Наразі, абстрагуючись від деталей і процедур її проблемно-діалогічного творення, зазначимо головне, сутнісно методологічне.

Логіка розташування категорій у пропонованій матриці задається низкою *принципів-критеріїв методологування*, що визначають порядок їх взаємозгодження як між собою, так і між іншими категоріями, які знаходяться у різних частинах матриці. **Перший** критеріальний принцип, що визначає порядок розміщення категорій, – це “загальне – особливе – одиничне – конкретне – універсальне”. Його методологічне обґрунтування у досвіді метатеоретизування одного з авторів одержало назву “формули довшершеної думки-комунікації” ($3+1=1$) або “другої мислесхеми професійного методологування” [див. 9, с. 115–118]: відому діалектику філософських категорій “загальне – особливе – одиничне” спочатку збагачує *категорія конкретно*, що, маючи іншу логіко-змістову природу, доповнює та епістемологічно зорганізовує базові, потім поіменнує *категорія універсального*, що знімає попередні ступені розвитку мислення-методологування у витлумаченні Г.В.Ф. Гегеля.

Другий принцип сутнісно полягає у такій вимозі: зважаючи на рівні організації соціологічного знання, категорії розташовуються таким чином, що уможливають вивчення об’єкта сучасної соціології залежно від ракурсу аналітичного розгляду. Отож він узгоджує різні рівні соціальної реальності, дозволяючи пізнавати й конструювати її, перебуваючи на принципово відмінних позиціях. Ідея розмежування соціологічних рівнів аналізу нами запозичена у відомого американського соціолога Нейла Дж. Сметзера [6, с. 21], котрий виокремив чотири таких рівні – *мікрорівень*, що передбачає аналіз особистості та взаємодії між особистостями; *мезорівень* (або середній чи проміжний), що позначає структурні, але нижчі від суспільного рівня, феномени, такі як формальні групи, організації, суспільні рухи та деякі інституції; *макрорівень* (тобто суто суспільний) та *глобальний* (або мультисуспільний).

Третій методологічний принцип стосується розміщення категорій у матриці залежно від рівня організації соціологічного знання за упредметненням. А це означає, що кожна група четвертинних категорій співвіднесена з певною

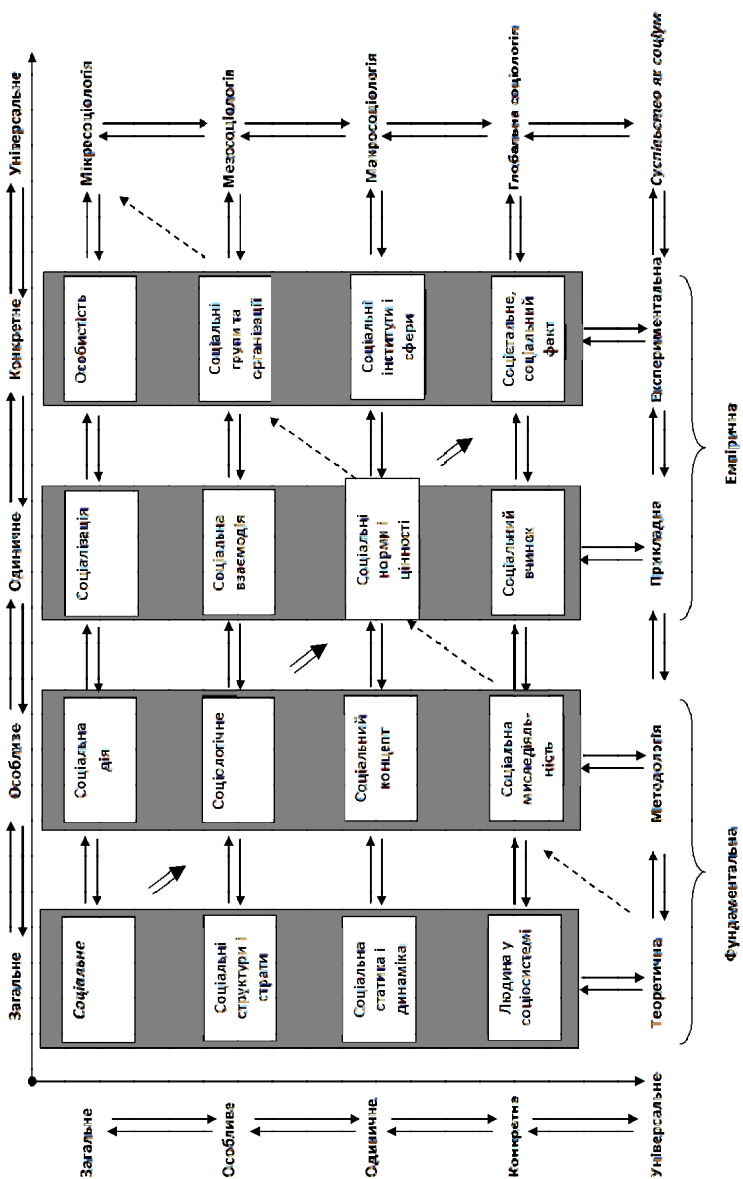

Рис. Категорійна матриця сучасної соціологічної теорії

предметною галуззю наукового знання, з рівнем його узагальненості та методом отримання даних, що потребує окремого дослідження.

Суть **четвертого** принципу зводиться до дотримання “методологічного консенсусу”. Категорійній матриці імпліцитно притаманна внутрішня впорядкованість, логіко-змістова гармоніка. І це закономірно, адже в ній знаходять відображення різні підходи до розуміння соціальної реальності, знімаються суперечки стосовно того, які категорії є більш важливими, ніж інші, а які належать до похідних чи другорядних. У цьому розумінні матриця – це відкрита система загальнозживаних категорій, яка за допомогою словесних індикаторів установлює взаємовідповідність між різними теоретичними підходами, моделями, конструктами та епістемами. Названий консенсус згодом виявляється у тому, що в категорійній матриці пов’язані такі чотири методологічні основи соціології: соціальний номіналізм і реалізм, соціальна статика і динаміка, макро- і мікроаналізи, соціальний структуралізм і конструктивізм. Жоден з цих підходів не визначається як домінуючий, проте визнається важливим для комплексного вивчення всіх сфер, підсистем, компонентів, станів, процесів і тенденцій розвитку повсякденного соціального життя.

Рефлексуючи викладене, автори усвідомлюють, що запропонована категорійна матриця потребує вдосконалення – критичною думкою, конструктивною позицією, правдивою мудрістю і невблаганним часом пізнавальної творчості. Тому запропоноване – це не завершення шляху до істини, а лише його початок.

1. Давидюк Г.П. Прикладная социология. – Минск: Выш. школа, 1979. – 219 с.
2. Орлов Г.П. Категории социологии: проблема классификации // Социологические исследования. – 1997. – № 10. – С. 109–116.
3. Осипов Г.В. Социология. Основы общей теории: Учебник для вузов. – М.: Норма, 2003. – 912 с.
4. Попова И. М. “Социальное” (“социальность”) как базовая категория социологии// Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків, 2001 Режим доступу http://www.sociology.kharkov.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=58&Itemid=51
5. Ритцер Дж. Нынешнее состояние социологической теории: новые синтезы // Социологическая теория сегодня / Под ред. Танчера В. В. – К., 1994. – 145 с.
6. Сметзер Нейл Дж. Проблеми соціології. Герог-Зімелівські лекції, 1995 : Перекл з англ. В. Дмитрук. – Львів: Кальварія, 2003. – 128 с.
7. Социология: [підручник] / за ред. В.Г. Городяненка. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2006. – 544 с.
8. Тернер Дж. Прошлое, настоящее и будущее теории в американской социологии // Социологическая теория сегодня / Под ред. Танчера В. В. – К., 1994. – 145 с.
9. Фурман А.В. Идея професійного методологування: Монографія. – Тернопіль-Ялта: Економічна думка, 2008. – 205 с.
10. Фурман А.В. Психокультура української ментальності: Наук. вид. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 132 с.
11. Фурман А. Типологічний підхід у системі професійного методологування // Психологія і суспільство. – 2006. – №2. – С. 78–92.

Надійшла до редакції 15.04.2011.